
Г. Єфіменко**СТАЛІНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА СЕРЕД УКРАЇНЦІВ
РОСІЇ В 1930-ті рр.: ПРАВИЛО ЧИ ВИНЯТОК?**

1920 – початок 1930-х років – унікальний період в історії української діаспори Росії. На відміну від попереднього та наступного періодів, у цей час центральна влада не лише визнавала українців національною меншиною (що, з певними зауваженнями, характерно й для сучасної Росії), а й деякою мірою сприяла їх національно-культурному розвитку. Однак таке ставлення до українців на території радянської Росії було нетривалим – у трагічний для всього українства час, – наприкінці 1932 – на початку 1933 рр., без будь-якого теоретичного обґрунтування українське національно-культурне життя на території РСФРР було заборонене.

Процес розбудови а потім і швидкоплинної ліквідації українського національно-культурного життя в Російській Федерації досить ґрунтовно досліджений українськими істориками¹. В той же час це питання, ймовірно з огляду на сучасну внутрішньо-політичну ситуацію, фактично ігнорується нашими російськими колегами. У даній статті автор, не вдаючись у фактологічні деталі, намагається простежити, наскільки політика сталінського керівництва стосовно українців РСФРР у міжвоєнний період відповідала загальноприйнятим настановам у національному питанні. Логічно, що чимало уваги в такому аналізі варто приділити порівнянню з аналогічними процесами, що відбувалися в радянській Україні. Водночас не можна обійтися без певного визначення основних принципів сталінської національної політики та пояснення причин, що спонукали керівництво більшовиків приділяти багато уваги національним проблемам неросійських народів.

Дефініції.

Перед дослідником національної політики компартійної влади гостро постає проблема неоднозначності у тлумаченні тих чи інших термінів, що так чи інакше стосуються національного питання. Звідси й багато непорозумінь, коли історики, вживаючи одні й ті ж дефініції, досліджують досить різноманітні явища*. Тому ми вважаємо за доцільне пояснити вживаний у статті понятійний апарат.

* Багато дискусій, наприклад, викликав термін „українізація”. Погляди українських істориків різняться як щодо самої правомірності вживання

Підкреслимо, що автор розрізняє поняття „**політика українізації**” і „**українізація**”. Найбільш доречним автор вважає відокремлення *політики українізації*, що здійснювалася компартійним керівництвом з метою “укорінення” в середовищі українців, від *українізації* як природного процесу в українському суспільстві на шляху відродження української нації, як вияву трансформованої енергії українського народу. І якщо на певному етапі українізація як процес не мала незборимих суперечностей з більшовицькою політикою, то це зовсім не означає, що більшовики намагалися сприяти українському відродженню. Зауважимо, що у своїй роботі ми звернемо увагу на дії владних органів.

Політика українізації була одним з національних різновидів *політики коренізації*, здійснюваної керівництвом ВКП(б) з 1923 р. Метою *політики коренізації* в загальносоюзному масштабі було завоювання довіри неросійського населення, втягування його в орбіту владних інтересів та активна участь націоналів у модернізаційних процесах. Завдання стояли суто практичні, необхідні як для зміцнення влади у суспільстві, так і для створення можливостей для прискореного економічного розвитку. Недарма процеси національно-культурного будівництва прискорилися з другої половини 1920-х рр., коли перед країною постало завдання стрімкої індустріалізації. Важливу, але, на наш погляд, все-таки другорядну роль у сталінській національній політиці відігравала ідея світової революції – сталінське керівництво на власному досвіді переконалося, що комуністичні ідеї більш привабливі для колоній та напівколоній, а відтак демонстрація переваг національно-культурного розвитку неросійських народів допомагала у створенні там позитивного іміджу більшовицької влади та поширення комунізму.

Політика коренізації формально начебто заперечувала **русифікацію** (можливо точніше – російщення) неросійського населення. У своїй роботі під терміном *русифікація* ми розуміємо не лише повсякчасне нав'язування російської мови, а й впровадження у систему суспільних цінностей російської культури, звичаїв, історичної пам'яті тощо, пропаганду вищості та прогресивності російського народу у порівнянні з іншими, тобто

такого терміну (пропонувалося брати в лапки, замінити його іншим – *дерусифікація*, *національна реформа*, нічого не змінювати тощо), так і стосовно його змістовного наповнення. Внаслідок цього з'являється чимало непорозумінь і в роботах, де з'ясуванню безпосереднього змісту терміну „українізація” не приділяється спеціальної уваги.

організоване поширення елементів „російськості” в усіх галузях життя. Однак названі риси можуть з’явитися у політиці владних органів не одночасно. Про *цільспрямовану русифікацію* можна говорити тоді, коли влада у своїй внутрішній політиці *свідомо* віддає перевагу більшості з названих напрямків.

Тісно пов’язаним з попередніми двома термінами, але водночас „діалектично суперечливим” є інше поняття – *інтернаціоналізм*, чи, як то раніше говорилося – *пролетарський інтернаціоналізм*. Зміна змістовного наповнення цього терміну відображає і повороти у національній політиці. Фактично завдання „інтернаціонального виховання” стояло як у 1920-х рр., так і в 1930-х, але конкретні заходи змінилися ледь не на 180°. Від означення інтернаціоналізму як рівності та розквіту національних культур до уніфікації усіх культурних процесів на основі російської традиції як передової (фактично русифікації) – такий шлях еволюції цього поняття у міжвоєнний період. Ця „звичка” – по різному трактувати суть пролетарського інтернаціоналізму, – збереглася в національних республіках СРСР і в післявоєнний час, однак щодо українців Росії сталінські настанови 1930-х років ніколи не змінювалися.

Основні пріоритети більшовиків в національному питанні.

Вищезазначене визначення термінології дуже важливе для розуміння сталінської політики в національному питанні. Адже в українській історіографії є розповсюдженою точка зору, що більшовики відмовилися від політики українізації (передусім в Україні) в 1933 або в 1929 р. А професор Ю. Шаповал, характеризуючи звіти ГПУ, у яких розглядається „контрреволюційна” роль лояльної до радянської влади української не комуністичної інтелігенції, називає їх “протидією політиці українізації” і датує її початок 1926 р.² Виходить так, що ГПУ протидіяло запровадженій Сталіним політиці! Логіка та ретельний аналіз наведених Ю.Шаповалом документів³ призводить дещо іншого висновку: боротьба з „українським сепаратизмом” та свідомими українцями була важливою складовою частиною *політики українізації*, серед пріоритетів якої була боротьба з українським національним рухом та виховання таких національних українських кадрів, які були б за духом українофобами-малоросами. Це, до речі, бачили українські інтелектуали. Зокрема, згадуваний у записці ГПУ професор Дідусенко наголошував: „Українізація здійснюється неширо. На словах українізація, а насправді – русифікація. Усі галузі країни захоплені неукраїнськими елементами”⁴.

У зв'язку з цим виникає питання – а з якою ж метою політика коренізації (серед українців – українізації) запроваджувалася? Адже як формою, так і змістом вона безпосередньо не могла призвести до задекларованої більшовиками кінцевої мети у національному питанні – „злиття націй”. Автор вважає, що головною передумовою запровадження політики коренізації були суворі вимоги до економічного розвитку радянської держави, необхідність її прискореної модернізації. Такий взаємозв'язок національно-культурної політики та модернізації чітко підмітила одна з небагатьох російських дослідниць, що надає належну увагу національній політиці, – Т.Красовицька. Вона зауважила: „Головною метою національно-культурної політики Радянської влади, в яких би формулах чи гаслах вона не відображалась, був модернізаційний прорив країни, необхідність зайняти належне місце у ряду високо розвинутих країн (держав)”⁵.

Тобто національно-культурну політику не можна розглядати як якусь самоціль. Вона займала належне і, можливо, головне місце у радянській модернізації суспільства. І використання більшовицькими керівниками лояльної до радянської влади української інтелігенції зумовлювалося не стільки впливом останньої на українське селянство, скільки нагальною потребою використати цю найосвіченішу верству українського суспільства для стрімкого і якісного підвищення культурно-освітнього рівня суспільства. Це, в свою чергу, не лише відчутно підвищувало авторитет влади серед місцевого населення, але й було необхідною передумовою переходу до індустріального суспільства. Причому, на наш погляд, будь-який переможець громадянських та національно-визвольних воєн, що вирували на території колишньої Російської імперії і, зокрема, в Україні у 1917-1920-х рр., здійснював би подібну національно-культурну політику, інакше будь-які сподівання стрімко підвищити економічний потенціал країни були б марні.

Вже напередодні та під час революції перевагою більшовиків було те, що ця партія була чи не єдиною загальноросійською, що не надавала національному питанню самодостатнього значення, а відтак *не виступала супротивником* національно-культурного чи навіть державного розвитку поневолених народів. Можливо, на території частини національних утворень така нейтральна позиція була невеликим недоліком, але ще більшою завадою успіхам антибільшовицьких сил у загальноросійських масштабах ставало чітке і беззаперечне визначення пріоритетів у національному

питанні. Адже у такому разі значно звужувалися можливості маневру, значно збільшувалася кількість беззаперечних ворогів, позаяк ворожі більшовицькому режиму сили формувалися якраз на окраїнах імперії.

Цікаво, що до 1926 р. включно, тобто у період відбудови народного господарства, кількість нових робітників-росіян в УСРР була усі роки більшою за робітників-українців, відповідно і політика українізації в містах проводилася, м'яко кажучи, мляво. Але з початком індустріалізації, особливо в роки першої п'ятирічки, основним джерелом поповнення робочої сили в містах ставало місцеве сільське населення, відповідно в Україні – українці. Реформи ж могли стати успішними лише у разі підтримки їх значною частиною населення у містах, де дедалі зростала частка місцевого населення. Без врахування їх культурних потреб більшовицька влада не могла розраховувати на успіх модернізаційних процесів.

Необхідною передумовою побудови індустріального суспільства був також широкий розвиток освіти, у першу чергу професійної. Без певного рівня освіти у робітників, кількість яких дедалі збільшувалася, про будь-які успіхи в економіці годі було й мріяти. Водночас масову підтримку освітніх заходів радянської влади, швидкі темпи засвоєння знань та їх пристойну якість могло забезпечити лише навчання рідною мовою. Широкої підтримці населенням політики компартії сприяло і спілкування владних органів з місцевим населенням рідною мовою.

Особливої ваги такі заходи набували на селі, де національно-культурна політика, особливо після згортання непу, виступала *найбільш вагомою противагою мало привабливій серед українських селян соціально-економічній політиці*. Освіта ж рідною мовою, як і висування у владні органи представників місцевого населення, створювали імідж „своєї влади”. Недарма представники компартійного керівництва вважали національно-культурне будівництво, при пильному ідеологічному контролі, вагомим засобом „радянизації” села.

Однак така увага до національної форми української культури, що передбачала стрімке підвищення культурно-освітнього рівня широких верств населення, об'єктивно сприяла чіткій національній самоідентифікації місцевого населення, а відтак зріст національної самосвідомості та поширення ідей державної незалежності в національних регіонах були неминучі. Компартійному керівництву потрібно було якимось обмежувати подібні настрої. Перед владою

стояло завдання збереження імперії. Російський дослідник В.Красильщиков ту модель модернізації, яка склалася у Росії та СРСР, цілком слушно називає імперською, основний принцип якої – оновлення заради збереження імперії⁶.

Водночас великодержавницька ідеологія, примусове російщення неросіян, як вважало керівництво більшовиків, швидше не допомагали б, а заважали. Примус у цьому питанні міг призвести лише до посилення сепаратистських тенденцій. Тому компартійна влада оголосила великодержавний шовінізм основною небезпекою у національному питанні, але не як такий взагалі, а як живлюще джерело для „місцевого націоналізму”. Зокрема, у резолюції XII з’їзду РКП(б) про великодержавний шовінізм говорилося так: “Цей ухил шкідливий не тільки тому, що він, гальмуючи справу формування комуністичних кадрів з місцевих людей, які знають національну мову, створює небезпеку відриву партії від пролетарських мас національних республік, а й **насамперед тому, що він живить і вирощує змальований вище ухил до націоналізму** (до націоналізму місцевого – Г.Є.), **утруднюючи боротьбу з ним**”⁷.

Взагалі ж більшовицьке керівництво у питанні національному бажало обійтися без примусу. Рожевою мрією В.Леніна з самого початку революційних подій було намагання добитися, як він говорив, щоб комуністи гноблених націй вимагали “найбільш повного, у тому числі й організаційного, злиття, а не тільки зближення робітників гнобленої нації з робітниками гноблячої нації”. Тоді як комуністи гноблячої нації повинні вимагати права націй на самовизначення для гноблених націй”⁸. Саме у цьому була мета й коренізації – добитися того, щоб за асиміляцію виступали саме представники поневолених народів. А досягти цього було дуже непросто.

Однак вихід, хоча б теоретично, було знайдено. Характеризуючи більшовицькі погляди на подальші шляхи розвитку суспільства та порівнюючи їх з довоєнними, С. Гантіґтон слушно зауважив: „Слов’янофіли та західники вели суперечки про те, чи може Росія відрізнятись від Заходу, не являючись при цьому відсталою у порівнянні з Заходом. Комунізм знайшов ідеальне рішення проблеми: Росія відрізнялася від Заходу і знаходилася у принциповій опозиції стосовно нього тому, що вона була більш розвинутою, аніж Захід. Вона першою здійснила революцію, котра незабаром мала розповсюдитися на весь світ”⁹. Тобто, згідно комуністичної теорії, завдяки революції Росія випереджала інші країни у розвитку суспільних відносин. Основою більшовицьких

поглядів на майбутній розвиток була теза не про те, що „ви інші, але ми станемо такі як ви”, як говорили західники, і не „ви інші, а ми не станемо такі як ви”, як говорили слов'янофіли, а „*ми інші, а ви невдовзі станете такими як ми*”. Саме ця думка, що й відображалася передусім у сподіваннях на швидку світову революцію, стала основним імперативом в здійсненні національної політики і найбільш чітко у ній відобразилася. Вона тим чи іншим чином задовольняла як вище компартійне керівництво, так і місцевих комуністів.

Безпосередньо у національно-культурній політиці це виявилось наступним чином. Компартійне керівництво не відмовлялося від кінцевої мети у національному питанні – „злиття націй”. Але при цьому проголошувалося чимало застережень, які заспокоювали націоналів. По-перше, до початку 1930-х рр. таке злиття, на відміну від можливості побудови соціалізму в одній країні, бачилося лише у світовому масштабі. По-друге, воно мало відбутися не на основі російської нації. По-третє, згідно сталінської теорії націй, подібне „злиття” могло статися лише після етапу розквіту національних культур і мало бути виключно добровільним. Це фактично означало, що під час активної модернізації суспільства партія, як наголосив Й.Сталін, “підтримує і буде підтримувати розвиток і розквіт національних культур народів нашої країни, вона буде заохочувати справу зміцнення наших нових, соціалістичних націй”¹⁰.

Такі настанови, зокрема, відобразилися і у мовній політиці компартійного керівництва, де про запровадження російської абетки (кирилиці) серед інших народів спочатку навіть не йшло мови, основою писемності ставала латинка. Так, наприклад, протягом 1923-1935 рр. (переважна більшість – 1929-1932 рр.) під керівництвом Всесоюзного центрального комітету нового алфавіту (ВЦКНА) на латинській основі було створено писемність для 31 народу, що не мав її до цього часу, на латинську абетку було переведено 23 мови з арабською основою та 7 з кирилиці¹¹.

Таким чином, політика коренізації, запроваджена більшовицьким керівництвом у 1923 р., була вагомим засобом модернізації суспільства, важливим і необхідним етапом для переходу на рейки індустріалізації. **Вона не лише допомагала компартійному посилити свій авторитет серед місцевих жителів, а й створювала умови для прискорення процесу побудови індустріального суспільства, що й було стратегічним завданням більшовиків.** Відтак задекларована національно-

культурна політика, на відміну від непу на селі, була не тимчасовою поступкою з метою завоювання довіри у суспільстві, а однією з головних складових частин модернізаційних процесів. Відмовитися від врахування національно-культурних особливостей означало поставити хрест на прискореному економічному розвитку. Однак і сприяти національному відродженню компартійне керівництво не збиралося, – не дарма було проголошено курс на будівництво “національної формою та соціалістичної змістом” культури. Це, зрештою, було одним із чинників, що завадило радянській модернізації саморозвиватися у майбутньому.

Особливості політики українізації в радянській Росії.

Деяким іншим був стан речей у національно-культурній політиці серед українців Росії. Політика українізації в українській діаспорі Росії стартувала із значним запізненням. Тривалий час місцеві керівники не звертали уваги, а то й штучно гальмували цей процес. Не у захваті була й частина українців, оскільки вони не бачили перспектив для подальшого розвитку. Так, наприклад, розповсюдженими були думки, що українізація початкової школи є своєрідною спробою утвердити українців на других ролях: „Влада навмисне проводить українізацію, щоб наші діти не мали в майбутньому можливості обіймати посади в різних установах, оскільки українських установ немає, а російські і без них обійдуться”¹². Інше типове пояснення небажання віддавати дитину в українську школу: „Як віддаси дитину в українську школу, то там вона і згине, далі ходу нема”¹³.

Щоб ліквідувати таке незадоволення українців у 1927-1929 рр., компартійна влада видала цілу низку постанов як по партійній, так і по радянській лінії, що змусили компартійне керівництво на місцях з усією серйозністю поставитися до українізації. У цих постановах йшла мова не лише про розвиток української школи, а й про мережу середніх спеціальних та вищих навчальних закладів освіти, введення діловодства українською мовою в селах та районах. Фактично політика українізації проголошувалася засобом радянської суспільства, методом боротьби з глитаєм¹⁴. Саме цим аргументом користувалися українці при поясненні необхідності посилення українізації. „Партійці і комсомольці, які приїхали нещодавно з України, виступають за українську школу сміливіше, не бояться, що їх назвуть петлюрівцями. Там, де вони є, селяни веселішають й сміливіше вступають у колгосп”, - писав

у своєму листі до ЦК КП(б)У один з комсомольських керівників Далекого Сходу¹⁵.

Більшовики завжди пильно сліdkували за настроями мас. Тому, коли була можливість, вони намагалися схилити суспільну думку на свою користь. І саме тут в нагоді ставала політика українізації. Про її роль один рядовий українець Кубані висловився так: „Якщо ви хочете наказати козаку-хліборобу, то розмовляйте з ним російською мовою, але якщо ви хочете його в чому-небудь переконати, то зрозуміліше та рідніше буде для нього рідна мова”¹⁶. Певний час компартійне керівництво вважало за можливо діяти не тільки батогом, а й медяником. Агітація і пропаганда тривалий час використовувалася у роботі з бідняками та середняками активніше, аніж примус.

Вирішальне значення для повороту в бік сприяння розвитку української освіти та культури мала допомога наркомату освіти УСРР на чолі з М. Скрипником, що узяли шефство над цією справою (сучасна Україна не надає і десятої частини тієї допомоги). Однак бажання наркомату освіти УСРР було замало. Потрібно було, щоб на місцях очолювали ці процеси такі діячі, що були зацікавлені в розвитку української культури та вірили в її перспективу. Наприклад, на тому ж Далекому Сході справа зрушила з місця фактично лише в 1931 р, коли туди переїхав на постійну роботу один з активних провідників національно-культурної політики в Україні Афанасій Буценко.

Якщо уважно подивитися на цілі політики українізації серед української діаспори Росії, що була майже повністю селянською, то можна побачити досить відчутні відмінності у порівнянні з Україною. В Росії політика українізації була спрямована на виконання *лише одного завдання* – своєрідній легітимації соціально-економічної політики на селі, завоювання певного ступеню довіри українського селянства. Основне завдання національно-культурної політики – модернізаційний прорив, - в українській діаспорі був фактично неактуальним, оскільки в районах компактного проживання українців у Росії не планувалося суттєвого індустріального будівництва, а відтак місцеві українці не могли становити більш-менш чисельної групи у нових містах – їх просто не було. Тобто політика українізації в РСФРР лишалася виключно *селянською політикою*.

Варто також зауважити, що від самого початку запровадження політики українізації в радянській Росії існував чималий опір її здійсненню. Причому цей опір був як в середовищі українофобів,

так і в частини українофілів. Останнє стає зрозумілим після аналізу соціально-економічної політики на селі. Незважаючи на сприяння у розвитку освіти українською мовою, висування у низову владу представників місцевого українського населення, політика українізації не спонукала переважну більшість українців стати прихильниками більшовицької влади. Це стає зрозумілим, коли врахувати, що комуністична влада руйнувала економічні та світоглядні підвалини життя, знищувала усталений спосіб життя, змінювала традиційні цінності українців.

Владі, що поставила за мету уніфікувати сільське господарство у межах усєї держави, значно ближчими були обшинні традиції російського селянства, аніж індивідуалістичні особливості українського. Врешті сама політика ліквідації куркульства як класу зводилася не тільки до ліквідації власне заможних господарств, а передусім самостійних, економічно незалежних від влади і самодостатніх індивідуальних господарств. А саме таке господарство було в традиційних уявленнях українців тим еталоном, до якого вони прагнули. Адже, як свідчить історія переселень на малозаселені землі Російської імперії, український селянин не бажав йти у місто, доки залишалася хоча б найменша можливість отримати землю і вести самостійне господарство. То ж цілком зрозуміло, що політика українізації, незважаючи на певне послаблення протистояння, усе-таки не могла призвести до переважної підтримки українців Росії дій більшовицького уряду. Відповідно у тих районах, де українці склали більшість населення, колективізації чинився найбільший опір.

Звичайно ж, така „невдячність” українців не могла не обурювати більшовицьких керманів. Адже, незважаючи на всі поступки, політика українізації не сприяла підтримці дій компартійної влади на селі, що й було основною метою на компактно заселених українцями територіях РСФРР. До того ж в умовах, що склалися, подальше її здійснення могло призвести до неочікуваних наслідків, наприклад, до вияву сепаратистських тенденцій, зокрема, на Далекому Сході (де у 1932 р. було 13 національних українських районів та 380 українських сільрад¹⁷) і Північному Кавказі. Тобто внутрішньополітична доцільність українізації не лише знецінилася, а й перетворювалася на чинник, що заважав центру зміцнювати свою владу. А оскільки Сталін і його прибічники ніколи не відчували незборимої симпатії до українців, то доля національно-культурного будівництва в українській діаспорі була визначена.

Залишався, щоправда, ще зовнішньополітичний чинник – демонстрація переваг радянської устрою іншим країнам. У національній політиці це виявлялося передусім у вигляді забезпечення в СРСР національно-культурного розвитку неросійських народів. „Адже це – величезне політичне питання. Це – інтернаціональне питання, так як те, що ми з вами зараз розгортаємо, це буде мати певний відгук в колоніальних та напівколоніальних країнах”, – говорилося на всеросійській нараді робітників нацмен освіти РСФРР у січні 1930¹⁸. Однак у випадку з українцями можна було завжди привести в приклад УРСР, що могло знівелювати закиди компартійній владі у великодержавницьких амбіціях. Недарма так часто повторювали керівники КП(б)У в середині 1930-х рр. тезу про те, що політика українізації активно продовжується. Тобто склалися всі передумови для ліквідації національно-культурного будівництва серед українців Росії.

Перехід до цілеспрямованої русифікації українців РСФРР: особливості та причини.

У Постанові ЦК ВКП(б) і СНК СРСР від 14 грудня 1932 р. “Про хлібозаготівлі в Україні, Північному Кавказі і Західній області” говорилося, що “легковажна, не впливаюча з культурних інтересів населення, небільшовицька “українізація” майже половини районів Північного Кавказу при повній відсутності контролю за українізацією школи та друку з боку крайових органів, дала легальну форму ворогам радянської влади для організації опору заходам та завданням радянської влади з боку куркулів, офіцерства, реемігрантів козаків, учасників Кубанської Ради”¹⁹. Таким чином наголошувалося на тому, що політика українізації не лише не стала засобом радянської (уніфікації за певним стандартом) суспільства, а навпаки, українське селянство Росії, використовуючи автономність національно-культурної політики, активніше чинили опір соціально-економічним заходам більшовицької влади, зокрема, колективізації та фактичному грабуванню села. А відтак, щоб виправити політичну ситуацію, швидше підкорити село та унеможливити подальший рух опору, політику українізації потрібно було відмінити.

У цій же постанові ЦК та РНК СРСР вимагають “негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських та кооперативних органів “українізованих” районів, а також всі газети та журнали, що видаються, з української мови на російську мову, як більш зрозумілу для кубанців, а також підготувати й до осені перевести викладання в школах на російську мову. ЦК та

РНК зобов'язує крайком та крайвиконком терміново перевірити й покращити склад робітників шкіл в "українізованих" районах"²⁰. Фактично цією постановою українцям Кубані заборонялося називатися українцями.

Коли вимовляєш "а", потрібно говорити й "б". Наступного дня вийшла нова постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, яка була вже спрямована проти українізації в інших регіонах СРСР за межами УСРР. У ній зазначено, що ЦК ВКП(б) та РНК СРСР "рішуче засуджують виступи та пропозиції, що виходять від окремих українських товаришів, про обов'язкову українізацію цілого ряду районів СРСР / наприклад в ДВК, Казакстані, Середній Азії, ЦЧО й ін.

Подібні виступи можуть тільки грати на руку тим буржуазно-націоналістичним елементам, які, будучи вигнані з України, просякають в знов українізовані райони та ведуть там розкладницьку роботу.

Доручити Крайкому та крайвиконкому ДВК, обкому та облвиконкому ЦЧО, Казахстанському крайкому та РНК негайно призупинити подальшу українізацію в р-нах, перевести всі українські газети, друк та видавництва на російську мову й до осені 1933 року підготувати перехід шкіл та викладання на російську мову"²¹. Як видно з цієї постанови, ніякого теоретичного обґрунтування цієї постанови, на відміну від рішення про запровадження політики українізації, не було.

Однак практичний сенс, як ми вже наголошували, у названих постановах був. Справді, політика українізації не стала, та й не могла стати, з огляду на менталітет українців, засобом радянської селянства. У російській історіографії нині є розповсюдженою думка про те, що колективізація значно більше відповідала колективним уявленням російського суспільства, ніж сталинська реформа"²². У випадку з українцями усе навпаки. Можна сказати так: під час колективізації більшовики, сприяючи у культурно-освітній сфері українізації, фактично здійснювали (несвідомо) русифікацію у соціально-економічній сфері, намагаючись уніфікувати економічні основи життя українців та росіян переважно за російським зразком. Та коли таке протиріччя між соціально-економічною та культурною політикою виявилось, перевага, звичайно, була віддана потребам економічним. Адже основне завдання національно-культурної політики – модернізаційний прорив, – в середовищі української діаспори не виконувалося, та й не могло бути виконаним.

Склалася нетипова ситуація. Партійна верхівка ЦК ВКП(б) де-факто визнала наявність різних стандартів у ставленні до українців та до інших національних меншин РСФРР. Українцям було відмовлено у праві називатися національною меншиною. **Основним чинником русифікації української діаспори було не впровадження „усього російського”, а нищення „усього українського”** як такого, що заважало комуністичному будівництву. Тобто українці РСФРР фактично першими в СРСР були визнані „шкідницькою нацією”²³. При цьому варто зазначити, що в масштабах СРСР політика коренізації продовжувалася. До 1936-1937 рр. влада ще не робила реальних кроків до русифікації радянського суспільства, хоча дедалі активніше владні органи боролися проти тих національних особливостей, що заважали уніфікації радянського суспільства. Однак принципово про русифікацію інших етносів не йшлося. Навіть „злиття націй” планувалося не на основі російського народу. Лише наприкінці 1937 - у 1938 рр. заговорили про “великий російський народ” та почали повертатися до національної російської культурної та історичної традиції, а це було важливою складовою частиною всеосяжної русифікації.

Втім, незважаючи на те, що заборона наприкінці 1932 р. усього українського в РСФРР була більше антиукраїнською акцією, аніж свідомою проросійською, відлік цілеспрямованої русифікаторської політики більшовицького керівництва варто вести саме звідси. Під час колективізації сталінське керівництво побачило, що незважаючи на ряд суттєвих поступок націоналам, саме росіяни найбільш прихильно ставилися до більшовицького режиму. І коли в умовах міцніючого тоталітаризму постала необхідність подальшої уніфікації радянського суспільства, влада прийшла до висновку, що найбезпечніше буде взяти за основу найчисельніший та найбільш лояльний до неї етнос – росіян, аніж придумувати щось абсолютно нове, що в однаковій мірі не задовольняло б усі народи СРСР. І в цьому сенсі русифікація української діаспори була своєрідним пробним камінцем, кинувши який сталінське керівництво спостерігало за реакцією суспільства та набиралося досвіду на цій новій стежі.

Еволюціонувало, як ми зазначали на початку дослідження, поняття “інтернаціоналізм”. Промовистим є погляд на національно-культурну політику у С. Косіора, який він висловив у розмові зі своїм помічником Косіновим в 1937 р.: „Сучасні наші завдання полягають в тому, щоб забезпечити розквіт національних культур

не взагалі, а **саме таких національних культур, які б несли б в собі постійну тенденцію зближення й єдності національного й інтернаціонального**. Без цього гасло розквіту національної культури соціалістичної нації є глибоко реакційне гасло, що тягне нас не вперед, а назад до капіталізму²⁴. Таким чином визнавалося, що термін „національний” ставав синонімом термін „капіталістичний”, а розквіт „взагалі”, без „зближення національних культур”, вважався вищим політичним керівництвом ворожим самій суті соціалізму, адже кінцевою метою більшовиків у національному питанні завжди лишалося „злиття націй”.

Творче використавши досвід русифікації українців Росії, сталінське керівництво у другій половині 1930-х рр. відмовляється від політики коренізації серед представників місцевих нетитульних* націй чи народностей, що проживали в тій чи іншій місцевості компактно. До того ж росіяни перестають називатися національною меншиною у будь-якій з національних республік. Інтернаціоналізм в межах СРСР починає розумітися як прилучення до досягнень „старшого брата”, „великого російського народу”, – ці визначення з’явилися у 1937-1938 рр. Характерний приклад трактування попередньої національної політики стосовно таких не титульних нацменшин приводить у своїй роботі А. Вдовін: „Еврейская культура была нужна, как нужна была и литература всех национальных меньшинств для того, чтобы к известному периоду подготовить массы на их родном языке к ассимиляции”²⁵. Тобто термін „інтернаціоналізм” перетворився у свідомості значної частини людей на синонім терміну „асиміляція”. Така ж доля мала чекати і титульні етноси, але це вже був наступний етап.

Зовнішні чинники, перш за все наближення війни, змусили сталінське керівництво загальмувати цілеспрямовану русифікацію у межах всього СРСР. Однак становище української діаспори РСФРР вже не покращилося, а вороже ставлення до національно-культурного життя українців на території Росії було характерною рисою радянських владних органів до самого кінця існування комуністичного режиму. Майже не змінилася ситуація і нині. Лєвова частка провини за це лежить і на українському уряді.

* Титульні – це такі нації чи народності, за назвою яких називалося певне адміністративне утворення – від автономного округу до союзної республіки. Менші адміністративні одиниці – сільради, міськради, райони, – не є ознакою титульності.

-
- ¹ Див наприклад: Ковальчук О.О. Політика українізації і українці за межами УСРР // “Українізація” 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія. К., 2003. – С.230-299; ІІ Ж: Національно-культурний розвиток українців в СРСР поза УСРР в контексті політики коренізації (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.) // Україна ХХ: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2001. – Вип.5. – С.166-187; Єфіменко Г. Специфіка українізації за межами УСРР // Єфіменко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-38). – К., 2001. – С.113-140; Сергійчук В.І. “Українізація Росії”. Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923-1932 роках. – К., 2000 – 336 с.; Сушко О.В. Політика коренізації серед українського населення Російської Федерації наприкінці 1920-х рр. ХХ ст. // Історія України: маловідомі імена, події, факти: (Зб. ст.). – К., 2001. – Вип.14. – С.115-128.; Білий Д.Д. Малиновий клин: Нариси з історії українців Кубані. – К., 1994. – 120 с.; Винниченко І. І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. – Житомир, 1992. – 164 с.; ЙОГО ж: До історії організації “шефства” над українськими районами Далекого Сходу // Укр. діаспора. – 1994. – Ч.5. – С.74-81; Клименко С. Українізація в Казахстані (1930-1933 рр.) // Укр. діаспора. – 1992. – Ч.2. – С.91-97; Савенок Л.А. Осередок україністики в Ленінграді (1921-1934) // Пробл. історії України. – К., 1994. – Вип. 3. – С.57-65 та ін.
- ² Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. –К.: Генеза, 2001. – С.27-28.
- ³ Ці документи, окрім наведених Ю.Шаповалом архівосховищ СБУ, зберігаються і у фонді тодішнього першого секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича, див: Російський державний архів соціально-політичної історії (Далі – РДАСПІ), ф.81, оп.3, спр.127, арк. 235-295.
- ⁴ РДАСПІ, ф.81, оп.3, спр.127, арк.249.
- ⁵ Красовицкая Т.Ю. Модернизация России: национально-культурная политика 20-х годов. – М., 1998. – 416 с.
- ⁶ Красильщиков В.А. Вдогонку за прошедшим веком: Развитие России в ХХ веке с точки зрения мировых модернизаций. – М.:РОССПЭН, 1998. – С..22, 28, 52.
- ⁷ Національні процеси в Україні: історія й сучасність. Документи й матеріали. Довідник. У ч. – К.,1997. – Ч.2. – С.31.
- ⁸ Ленін В.І. Повне зібр. творів. – Т.27. – С.434.
- ⁹ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С.Хантингтон; Пер. с англ. Т.Велимеева, Ю.Новикова. – М.: АСТ, 2003. – С.215.
- ¹⁰ Сталін Й.В. Твори. К., 1949. -Т.11. – С.352.
- ¹¹ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф.3316, оп.64, спр.1645, арк.42-45.
- ¹² РДАСПІ, ф.81, оп.3, спр.127, арк.203
- ¹³ Там само

-
- ¹⁴ За українізацію радянську. Збірка постанов про українізацію на Північному Кавказі / укл. Ф.Чапала. – Краснодар, 1931. – С.8, 11, 16
- ¹⁵ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.4171, арк.58.
- ¹⁶ Цит. за: Островский З. Проблема украинизации и белорусизации. – М., «Власть Советов», 1931. – С.43
- ¹⁷ Державний архів Російської Федерації, ф.3316, оп.64, спр.1078, арк.109
- ¹⁸ Панфилов В.Н. Культурная революция и пятилетка нацменпросвещения (доклад на Всероссийском совещании работников нацменпросвещения, созванном при Комнаце Наркопроса РСФСР 20.1.1930 года) – М., 1931. – С.60.
- ¹⁹ Цитовано за: Винниченко І.І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., - 1994. - С.104.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ ЦДАГО України, ф-1, оп. 20, спр.5282, арк.4.
- ²² Аналіз таких поглядів див: Єфіменко Г. Радянська модернізація 1920-1930-х рр.. (До постановки проблеми у світлі аналізу досліджень сучасних російських істориків) // Укр..іст.журнал. – 2002. - №5. – С.3-24.
- ²³ Цей термін був застосований у 1935 р. О.Шліхтером стосовно поляків та німців. Аналіз політики сталінського керівництва стосовно українців РСФРР призводить до висновку, що свідомі українці в Росії в 1933 р. значно більше потерпали від російської радянської влади, аніж поляки та німці від української в 1935 р.
- ²⁴ ЦДАГО України, ф.59, оп.1, спр.634, арк.92.
- ²⁵ Вдовин А.И. «Российская нация». Национально-политические проблемы XX века. – М.: Либрис. – 1995. С.111.